

Territori, llengua, literatura, identitat

(III Seminari sobre patrimoni literari i territori)

JOAN F. MIRA

Permeteu-me que, en l'inici d'aquest seminari, dedique unes reflexions a les idees que el seu títol mateix presenta i promou: que la literatura forma part del patrimoni col·lectiu, i que això es reforça encara si, tal com passa ben sovint, la paraula escrita, la narració o el poema, naixen o creixen en un territori concret, quan empren la llengua d'aquest territori, o quan reflecteixen, descriuen o fins i tot inventen un espai real o mític. En primer lloc, crec que és particularment encertat aplicar a la literatura el concepte o categoria de "patrimoni": la idea que les creacions escrites —i fins i tot, en alguns casos, orals— amb una certa perspectiva estètica formen part d'aquell conjunt de productes culturals valuosos que una societat o un poble acumulen i transmeten.

El patrimoni és l'herència comuna, allò que hem rebut i que tenim el deure de conservar i d'augmentar, i el dret de gaudir-ne com a cosa pròpia i de compartir-ho amb els altres. Una nació, un país, un poble, és també i potser sobretot aquest patrimoni concret que és el seu. És un patrimoni natural de paisatges i terres i vegetació. És un patrimoni construït, de pobles i ciutats i carrers, d'edificis grandiosos o humils. Un patrimoni d'història i de memòria sense la qual ni les persones ni els pobles no són res, perquè amb el pas del temps la vida d'una persona és l'acumulació i la memòria de tot allò que ha dit i ha fet, i la d'un poble també. És, òbviament, un patrimoni d'art, d'arquitectura modesta o sublim, de pintures o imatges de més o menys valor, d'objectes d'interès que en solem dir etnològic i que sovint estan plens de bellesa, i de músiques, danses, cançons i menjars. I un patrimoni de paraules, una llengua, que és també la matèria i el vehicle d'una literatura.

Dit això, que són afirmacions ben simples, ben elementals, i que haurien de guiar bona part de l'acció pública, i de l'acció individual, he d'afegir que no conec forma més noble i més sòlida de patriotisme, justament, que la valoració, preservació, increment i difusió de tot aquest patrimoni.

Deixeu-me començar, per entrar en la matèria que ens ocupa, amb algunes afirmacions del tot elementals i òbvies, d'aquelles que, tanmateix, tenim costum d'oblidar.

La primera és que per a una col·lectivitat humana el territori no significa res, no té relació amb la seua identitat distintiva com a grup, si no ha estat carregat de signes i de símbols, si no té un afegit de connotacions mítiques, històriques, emblemàtiques o simplement

de fites definitòries. Un territori és “nostre” perquè l’hem *fet* nostre, perquè l’hem marcat amb senyals en els quals ens reconeixem, perquè amb pas del temps, de les narracions, de les construccions, de la creació de paisatges urbans o agraris, li hem donat un “caràcter”, una especificitat o diferència, on els seus ocupants ens reconeixem.

La segona és que, com tota construcció simbòlica, aquesta correspondència pot ser fràgil o sòlida, duradora o fugaç, amb una força o eficàcia reduïdes, o amb una energia potent. Una terra pot ser més o menys sagrada, engendrar mites, llegendes o poemes més o menys nombrosos i de poca o molta qualitat, generalment en una sola llengua, considerada “pròpia” o “nativa” tant si ho és com si no ho és. En aquestes correspondències entre llengua, identitat i territori, res no és producte de la natura, res no és *natural*: tot és resultat de processos culturals, de sistemes de símbols, d’evolució, d’història. No hi ha res, en la geologia o en la geografia, que determine que el Canigó havia de produir un llarg poema emblemàtic, i el Montseny no. Res que demostre que l’Empordà havia d’engendrar més literatura que el el Baix Camp o el Montsià.

La tercera, o conclusió, és que, a efectes de ser usat com a material literari, com a elements d’un conjunt simbòlic, com a factors o indicadors d’aquella cosa real però tan imprecisa que en solem dir “identitat”, tot és aprofitable: les pedres i les cases, les muntanyes, els campanars, les places i els carrers, els rius, els paisatges i els camps, i fins i tot aquelles coses tan comunes i tan universalment compartides com són la mar i el cel. I en aquest aprofitament, la literatura –inclosa que, inapropiadament, en solem dir literatura oral-- té una capacitat única i fonamental, superior a la

de qualsevol altre component de les cultures. El territori el fem *nostre*, sobretot i en l'ordre fonamental dels símbols, a través de la paraula.

Tenint presents aquestes fonaments, podem entrar de ple en el tema des de dos angles o perspectives:

Primera: Des dels inicis, almenys en la tradició literària europea, que és la nostra, tota literatura va lligada a una gent, a una terra, a unes ciutats i paisatges, reals o mítics: l'*Odissea*, l'*Eneida*, i tants altres grans textos, passant pel Quixot i acabant amb l'Ulysses de Joyce. El món grec, aquell espai sense límits precisos on residia l'hel·lenitat, aquelles terres, ciutats i mars on els grecs es trobaven a casa, és en bona mesura un resultat de la llengua grega i de la seua primera expressió canònica que són els poemes homèrics. Fins i tot en la percepció i definició d'un paisatge arquetípic, com és una illa petita enmig del Mediterrani, que és un dels territoris emblemàtics d'aquell món. Una visió amb personatges divins o semidivins que volen sobre les ones o que resideixen en llocs perfumats, lluminosos. Com en aquests versos plens de delícia i de calma:

*I travessant la Pèria, de l'èter saltà sobre el pèlag;
llavors, a flor de les ones va córrer, semblant la gavina
que per les sines ferestes del mar que no lleva collita
caça els peixos i es mulla el plomatge atapat al salobre:
tal semblava, portat per les ones innúmeres, Hermes.
Quan, però, a la fi pervingué a l'illa remota,
va sortir de la mar violeta i pel ferm de la terra
caminà, fins atènyer la gran esplugu on la nimfa
ben rullada habitava; i allí va encertar-la, que hi era.*

*Sobre la llar flamejava un gran foc, i es sentia l'aroma
del cedre bo d'asclar i de l'arbre d'encens que hi cremaven,
per tota l'illa. I la Nimfa era dins, cantant amb veu dolça
mentre, corrent el teler amb l'àuria agulla, teixia.
I al voltant de l'espluga hi havia crescut una arbreda
plena d'ufana, trèmols i verns i xiprers olorosos,
a llurs copes venien ocells d'ala llarga a jugar-se,
òlibes i esparves i gralles de llengua estirada,
marineres, que tenen la feina entremig de les ones.
I hi prosperava també, sobre el mur de l'espluga balmada,
una parra novella, amb els seus raïms ufanosa;
i quatre fonts hi brollaven de rengle, amb una aigua molt blanca,
l'una al costat de l'altra, girant cadascuna de banda;
i a l'entorn, verdejaven uns prats mollencs de violes
o julivert, que allí, un immortal que hi vingués, s'hi hauria
embadalit mirant i hi hauria esbargit el seu ànim.*

Homer, Odissea, V (Trad.Carles Riba)

No cal afegir-hi comentaris estètics. L'illa petita, territori del mite, és com un model reduït de paradís en la terra, com el lloc de les nimfes i dels déus on voldrien també viure els homes. I recordem, de passada, que l'altre gran text de la història cultural d'Occident, la Bíblia, comença també, en el llibre del Gènesi, amb la descripció d'un territori mític, el paradís terrenal. No deu ser casualitat, que la nostra més gran tradició literària comence amb aquests llocs de delícia: sempre hi tornem, d'una manera o d'una altra.

I tampoc no és casual que algunes de les obres més grans i emblemàtiques d'aquesta tradició tinguem com a protagonista no solament els actors i personatges, les *dramatis personae*, sinó

l'espai en què es mouen. El *Quixot* és inseparable de la Mancha, dels seus espais concrets, del poble del cavaller, dels paisatges, els camins i els hostals, de les planes i les muntanyes on es desenrotlla l'aventura: sense aquest territori real, esdevingut territori literari, l'obra de Cervantes no seria la que és, seria una altra cosa, no podem saber quina. I l'*Ulysses* de Joyce no seria l'*Ulysses* de Joyce sense Dublín, sense aquells espais urbans concrets que l'autor tingué cura de mostrar-nos amb el detall més exacte, demanant fins i tot des de Trieste, on escrivia, que li enviaren confirmació d'aquesta exactitud. Dublín és, doncs, tan important com Leopold Bloom, i en cap altra ciutat tindria el mateix sentit el seu viatge homèric per places, carrers i bars. No cal dir que, tant la Mancha com Dublín han esdevingut, gràcies als dos grans llibres, territoris singularment literaris: les Rutes del Quijote pels camins del seu itinerari, visitant els llocs puntuals o imaginaris de la novel·la, o el Bloomsday anual dublinès pels carrers de la ciutat, en són la prova més clara.

Segona. Des dels inicis, també, hi ha territoris que tenen la fortuna de ser el marc o el referent d'una literatura concreta, de poemes, narracions, viatges o memòries. Poden ser ciutats reals o mítiques, com Argos i Tebes en la tragèdia grega, com la ciutat de Roma des de Virgili fins als nostres dies. O espais i paisatges, muntanyes o rius, que apareixen repetidament en una literatura, carregats de connotacions emblemàtiques, com ara el Rin, o els Pirineus. I fins i tot l'infern i el paradís poden ser descrits com a paisatges concrets en la *Comèdia* de Dante, i esdeven així territoris imaginaris però ben presents en l'univers dels lectors. Per cert, el paradís terrenal, en la *Divina Comèdia*, és la culminació de l'itinerari dels humans abans d'entrar als regnes celestials: un parc

de delícies humides, de vegetació amable i de fonts i rierols, com el d'Homer i com el del llibre del Gènesi.

Si voleu una compenetració més immediata, recordem l'Empordà de Josep Pla, l'Horta i l'Albufera de Blasco Ibáñez, les terres de l'Ebre de Sebastià Juan Arbó, la Mequinensa de Moncada i el mateix riu. Per no viatjar molt lluny de casa, escolteu aquestes ratlles, que són la introducció en un món a part, en un territori singular, que serà tan protagonista de la narració com els personatges que hi viuen:

“Roseta baixà del carro. Per tota l'extensió de les maresmes surava una quietud de desert, un silenci profund i angoixós que l'oprimia. Va romandre un moment sense moure's, dreta al límit mateix del senillar, amb la mirada perduda en la llunyania. Les petites llacunes insalubres, els bassals, s'estenien als seus peus fins al mar, en una extensió inabastable, amagada gairebé totalment sota el verd clar dels senillars, amb petites illes, obertes ací i allà, de terres salobres on creixien en espesses mates els sosars. Sota aquella verdor bellíssima s'amagaven també i prosperaven els gèrmens del terrible assot que causava estralls entre les poblacions de la ribera: el paludisme.” **Sebastià Juan Arbó**, *Terres de l'Ebre*, pg. 23.

Una dotzena de ratlles, i el lector es troba ja tot d'una immersit en aquells espais opressius (així és com els presenta l'autor: el turisme serà una altra cosa), inabastables a la mirada, de terra insegura, d'aigua omnipresent, una verdor on s'amaguen perills de tota mena. El marc d'unes vides que la tragèdia anirà

definint. I ara aquest altre text, on un territori semblant, de canyars, herbassars, aigua i canals, apareix igualment com a protagonista:

“Habían entrado en el lago, en la parte de la Albufera obstruída de carrizales e islas, donde había que navegar con cierto cuidado. El horizonte se ensanchaba. A un lado la línea oscura y ondulada de los pinos de la Dehesa, que separa la Albufera del mar; la selva casi virgen, que se extiende leguas y leguas, donde pastan los toros feroces y viven en la sombra los grandes reptiles, que muy pocos ven, pero de los que se habla con terror durante las veladas. Al lado opuesto, la inmensa llanura de los arrozales perdiéndose en el horizonte por la parte de Sollana y Sueca, confundiéndose con las lejanas montañas. Al frente, los carrizales e isletas que ocultaban el lago libre, y por entre los cuales deslizábase la barca, hundiendo la proa en las plantas acuáticas, rozando su vela con las cañas que avanzaban de las orillas.”

V. Blasco Ibáñez, *Cañas y barro*, p. 9

És ben visible que, tant en un cas com en l'altre, l'autor introdueix la descripció amb una càrrega dramàtica, que després ha de continuar present en tota la narració: ací el paisatge no és un espai de bellesa per contemplar-la amb emocions estètiques, és ell mateix una persona del drama. Com en Homer amb la mar i les illes, com en Cervantes amb els camins de la Mancha, com en Joyce amb els carrers de Dublín, la substància de la literatura està feta també d'aigua i herbes, roques i mar, cases i canyes. La visió literària amb una perspectiva que no siga aquesta, és també tota una altra cosa. Mirar el territori com a paisatge, no és igual que mirar-lo com a element de la narració. Com en aquesta visió, que ens arriba a través dels ulls d'un visitant:

*“N’hi ha molts de canals: una xarxa intricada. Alguns són navegables en tres o quatre quilòmetres. Corren entre els camps amagats per la brossa alta dels marges o per la ufana de les messes. Vistes de lluny, les barques que hi transiten amb la vela desplegada, fan l’efecte de flotar damunt la terra. Quan ingressem ja en l’estany, l’aigua continua sent bruta, però adquireix una altra tonalitat, propensa al verd, o potser al blau, o potser a un color que encara no té nom. Les algues i el senill, les canyes mes diverses, afloren pertot arreu. De vegades són blocs compactes, isolats, que no deixen veure el sòl on arrelen. Al nostre pas, notem un desconcert clandestí en el fons de la malesa i, de tant en tant, alça el vol una bèstia espantada, un ocell de pintura prodigiosa. La calma és total. Si paràs l’embarcació, i nosaltres i al barquer féssim una pausa en la xerrameca, “sentiríem” els sorolls secrets de la soledat: el fals silenci de mil tènues fregadisses, d’hèlitres, d’ona esbossada, d’escates, que la nostra orella no acaba de distingir. ... .. La posta tindrà un pèl d’acaramelament somniós, d’aquells que tant agraden als pintors d’afició i als fotògrafs de tarjeta postal. ¿O diamantina? Els adjectius sempre fallen, per l’un cantó o l’altre, si voleu obligar-los a la “descripció”. **Joan Fuster**, *L’Albufera de València*, p. 69*

Certament, l’Albufera que veia Joan Fuster no era la mateixa que veia Blasco Ibáñez, l’aigua, el senill i les canyes no tenien per a ell el mateix sentit que per a Sebastià Juan Arbó. I la literatura narrativa, poètica o dramàtica, no integra o aprofita el territori de la mateixa manera que la literatura d’assaig. En Fuster, pot haver-hi un punt d’ironia en la contemplació, en Josep Pla hi pot haver tot un sistema de valors i una crítica feroç i directa, rigorosament enemiga

de la complaença. Com en aquest fragment del text “Els campanars inacabats”:

“Tant els viatgers estrangers que visiten aquest país com els ciutadans d’ací que, havent sortit fora de les fronteres, poden tenir un terme de comparació, constaten el mateix fet: constaten que el que està lligat amb l’interès personal i particular té una certa tendència a ordenar-se, a presentar-se d’una manera neta, a entrar en un procés modest però normal. En canvi, tot el que per una raó o per una altra està lligat a l’interès general fa una verdadera llàstima. Sobre el paisatge, per exemple, hom constata a cada pas l’efecte meravellós que produeix el sentit utilitari dels propietaris. Hom en dedueix que, a les poblacions lligades amb aquesta terra afectuosament cultivada, s’hi hauria de veure reflectit aquest interès, ja que l’interès que hom porta en la terra és el que les manté i els dona la substància vital. Ni pensar-hi... El paisatge –els paisatges–, és una successió de meravelles. Els pobles són esborronadors, horripilants, abandonats, bruts, d’una deixadesa arcaica, inabordables.” **Josep Pla**, *Viatge a la Catalunya Vella*, 289

I ara mateix, quina literatura descriptiva, valorativa o crítica, poètica o escèptica, podríem fer contemplant el nostre litoral monstruós, la lletjor urbana que s’escampa implacable, etc.? Si el “sentit utilitari dels propietaris” ha produït tanta bellesa quan s’ha aplicat a l’agricultura – a l’Horta València, als secans de muntanya, a l’Empordà...—, per què aplicada l’arquitectura ha provocat tants horrors? Què en fem, els escriptors, d’aquesta contradicció tan visible?, com l’expressem? Deixem-ho córrer, de moment.

En qualsevol cas, pensar que un territori definit, el territori d'un país, per exemple, pot ser un reflex del poble que l'ocupa, o formar part de l'"ànima" de la societat que l'habita, és una idea sense massa fonament empíric. La correspondència entre el territori físic i la percepció d'identitat dels seus habitants, és, com tantes altres coses, una creació simbòlica, d'evolució imprevisible, i de continguts sovint arbitraris i variables. Si a Catalunya, posem per cas, els aiguamolls litorals, el gran riu Ebre i altres paisatges per un estil no han tingut un correlat de gran valor simbòlic, deu ser que les muntanyes han actuat amb més potència en aquest camp, siga el Pirineu en conjunt, el Canigó, o Montserrat. Molt bé: els catalans es perceben com un país de muntanyes solemnes i emblemàtiques, i això ha de tindre el seu reflex en la literatura. D'acord: el *Canigó* de Verdaguer. Però Josep Pla, segurament el més gran escriptor "territorial" de la llengua catalana (vull escriptor de terres i de territoris, de pobles, costes, paisatges, cultius i climes), va escriure també això:

“Catalunya és un país muntanyós. Hom desitjaria poder, bufant, reduir a la meitat l'alçària d'aquestes berrugues del planeta. Les muntanyes us porten sempre a coses extraordinàries, a estar hores i hores amb un peu més alt que l'altre, a vestir-vos d'alpinista amb unes sabatasses espantoses i un pal amb una virolla perillosíssima. Les muntanyes us converteixen en un personatge llegendari. Això no m'agrada. Els meus ideals són vulgars i pedestres. L'heroisme desafortat dels alpinistes és excessiu. Les meves pretensions consisteixen a arribar a tot arreu pels meus propis passos, sense massa cordes ni escales, vestit com tothom i sense que els mèrits se'm pintin a la cara. A Sils-Maria, a l'Engadina, Nietzsche va escriure: “Em trobo a tres mil cinc-cents

peus d'alçària. Ho veig tot clar. He formulat la doctrina del retorn etern". No he pas tingut mai tanta sort. Ho veig tot fosc. No veig res, i el que veig menys és el retorn etern." **Jose Pla**, *Viatge a la Catalunya Vella*, 403.

Per mi, aquest distanciament del valor suposadament mític, i fins i tot metafísic, del paisatge de muntanya, del territori emblemàticament muntanyenc del país, és una lliçó saludable, i extensible a qualsevol altre paisatge, aspre o suau, rural o urbà, humit o eixut. Mitificar és una cosa, fer literatura n'és una altra de ben diferent. I de passada, no hi ha "literatura urbana", sinònim suposat i fals de modernitat, i "literatura rural", sinònim igualment fals de tradicionalisme literari. El *Quixot* és ben rural, i tanmateix ben revolucionari i radicalment modern en el seu temps. I les grans novel·les de Faulkner, i tantes altres entre les més insignes, són escassament "urbanes". Tot espai físic, paisatge, territori, pot ser igualment el marc d'una gran obra. Fins i tot quan és pura creació, territori de pura ficció, o quan és gairebé fantasmal i esvaït, com la Mequinensa de Montcada. L'espai físic, el territori, això sí, és o pot ser un element tan important que arribe a tindre un protagonisme propi. Parlant de mi mateix, per acabar, l'Horta i sobretot la ciutat de València, les terres del Maestrat i dels Ports, no són només escenari o paisatge: són part substancial de l'obra literària mateixa. I aquesta és la nostra tradició, real o màgica, descriptiva o al·legòrica, rural o urbana: des del pare Homer fins als nostres dies. Aquesta és, també, una part insubstituïble del nostre patrimoni comú, d'allò que ens fa ser el que som, d'allò que hem rebut i que hem d'incrementar, valorar, presentar, difondre i, sobretot, convertir-ho en una font de plaer: del plaer de llegir, que és allò que també ens uneix a tots en aquest seminari.

I deixeu-me concloure amb uns versos d'Artur Bladé I Desumvila, que podrien servir-nos de síntesi, petita, amb molt poques paraules, de tot el que jo he dit, del que es dirà ací en aquest seminari, i de moltes coses més:

*Cim i vessant margenat;
arbre, bosc i vinyeria;
treball, catalanitat,
crit de la Pàtria que ens guia,
i al fons el mar: alegria
i un alè de Llibertat.*

JOAN F. MIRA

Castelló, novembre de 2007